

MİR CƏLALIN ANADAN OLMASININ 110 İLLİYİ QARŞISINDA

Zamanın ədəbiyyat siyasəti və "Açıq kitab"

(Əvvəlki 6-cı səhifədə)

Qeyd edək ki, 30-cu illərin ictimai-siyasi hadisələri bir çox romanların – o cümlədən Ə.Ələkbərzadə, S. Rəhimov, M.Hüseyn, Ə.Vəliyev və b. əsərlərinin bədii təhlil predmeti olub. Bədii təhlil predmetinə çevrilən zaman baxımından "Açıq kitab" "Yoxuşlar", "Dünya qopur", "Saçlı", "Tərən", "Qohroman" romanları ilə birləşir. Lakin zamanın hadisələrini yazdığı münasibəti "Açıq kitab"da tamam fərqlidir. Həmin romanlarda ictimai-siyasi problemləri inikas konteksti bilavasitə yazdığı məqsədi nə müəyyənləşdirirsə, "Açıq kitab"da sosial həyat və insan konteksti əsasdır.

"Açıq kitab"da bədii inikasın xarakterindəki bu fərqli cəhət Azərbaycandan ədəbiyyatın və nəsrinin həmin mərhələsi üçün olduqca ağırlı bir problemdir. Məlumdur ki, sonralar tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bədii yaradıcılığa insan münasibətlərinin ön plana köçürülməsinə zərurətini və ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu, yaşayışını da məhz bu cəhətin müəyyənliyini döno-dəno qeyd etdi. Hətta 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəlləri ədəbiyyatımızda şəxsiyyətin əmilinin qüvvətlənməsi və insana humanist münasibətin əksi baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı kimi götürüldü. Bədii nəsrimizdə "Yanar ürək", "Böyük dayaq" və "Yeraltı çaylar dənizə axır" kimi əsərlər insana humanist münasibət kontekstinin qabarıqlığı ilə fərqlənən romanlar kimi xüsusi dəyər qazandı. Lakin bu o zaman etiraf edilirdi ki, siyasi rejim yumşalmağa doğru gedirdi. Məsələ burasındadır ki, təsvir predmetinə çevirdiyi həyat hadisələrinin obyektiv inikası və insan tələblərinin önə köçürülməsi, başqa sözlə, humanist pəfosu və ideali ilə "Açıq kitab" onunla eyni dövrdə yazılan romanlarla yox, ondan xeyli sonra yazılmış "Yanar ürək", "Yeraltı çaylar dənizə axır" və b. tipli digər əsərlərlə birləşir. Bu mənada "Açıq kitab" zamanı qabaqlayan bir romandır.

"Açıq kitab"da zamanın hadisələrinə illuziyalı, təhrif edilmiş, ideologiyaya tabe tutulmuş münasibət yoxdur. İdeoloji olan təsvirlər burada epizodlar şəklindədir; çox vaxt yazıçının ifadə etdiyi "həqiqətləri" pərdələmək funksiyası daşıyır. Bu mənada, hələ 1945-ci ildə yazdığı "Açıq kitab" adlı məqaləsində M.C. Cəfərovun romanı "həqiqətin özünü dik baxan" əsərlər sırasında görməsi və bunu xüsusi ağırlıq qeyd etməsi görkəmli tənqidçinin zamanına görə tam açıqlıya bilmədiyi çox mətləblərdən xəbər verir.

"Açıq kitab" tədqiqatçılarda birnəməli olaraq satirik roman kimi qiymətləndirilir. Gəldiyəndən isə satirik romanın satirik qəhrəmanı, tipi kimi danışırlar. O, sonrakı işfə hədəfi kimi təqdim olunur. Tonqündün gəldiyi qənaətlərdən bir belədir ki, "Açıq kitab" "xalqımızın öz doğma milli mədəniyyətini sürətlə inkişaf etdirməyə başladığı bir zaman onun xoşbəxt həyatını öz dar, şəxsi mənfəətləri xatirinə içəridən zohərləməyə çalışan adamların iç üzünü bütün çıpaqlığı ilə açıb meydana qoyur. Müəllif belə adamları Gəldiyevlər adlandırır". Göründüyü kimi, bu mülhəzədə "xalqımızın öz doğma milli mədəniyyətini sürətlə inkişaf etdirməyə başladığı bir zaman"la şəxsi xislətin təəcəssümü olan obraz arasındakı ziddiyyət qabardılır və əsərin bədii konfliktinin mahiyyəti kimi təqdim edilir. Fikrimizə, "Açıq kitab"da bədii təhlil obyektini kimi seçilən Zamanın tonqündün mülhəzəsində özünə yer alan keyfiyyətlər müstəvisində yanaşılmayıb. Məlum olduğu kimi, 30-cu illərin əvvəlləri ictimai-siyasi cəhətdən çox ağır bir dövr idi, 37-ci illər repressiyasının əfəssəfi idi. Yeni bərqərar olan siyasi rejim milli varlığa, milli həyat tərzinə ciddi müdaxilələr edir, sinfi mənsəbiyyətini önə çəkənəklə milli birliyə ağır zərbə vururdu. "Açıq kitab" romanının satirik qəhrəmanı bu mühtidən gənc alan və onun xarakterini ifadə edən bir obraz kimi yaradılmışdır. Mir Cəlal bədii təsvirin, analitik bədii təhlilin mərkəzinə gətirdiyi Zamanın ruhunu satirik qəhrəmanın – Korim Gəldiyevin simasında ümmümləşdirir.

Akademik B.Nəbiyev yazır: "Gəldiyevin bir-birinin arıdınca quraşdırdığı iclaslar, qarışdırdığı intriqaqlar, – orqanizovət elədiyi dokladlar", əzizlərinin qəbri üstünə gətirilmiş gənclərin guya həyatla ayaqlaşa bilmədiklərini işfə etməq məqsədilə çağırıldığı komsomol ziyəmcəqləri onun əsas "ictimai işidir".

Korim Gəldiyev şəxsiyyət etibarini ilə zəif bir insan-dir, lakin xarakter etibarini ilə şərə meyllidir. Zaman Gəldiyevin xarakterindəki bu şəxsi xislətin geniş meydan verir. O, əvvəlcə kənddə, sonra da şəhərdə göründüyü hər yerdə və hər məqəmdə adamlara pislilik edir, qara yaxır, onları qorxu-vahimə içində saxlamağa çalışır. Zaman kəçdikcə o daha çox gəc yığır, fəaliyyət meydanını genişləndirir. Partiya təşkilatının katibi olduqcu institutun ictimai əb-havasını öz gəlişi və fəaliyyəti ilə dözüməz bir dərəcəyə çatdırır. Institut mikromühtidir. Burdakı həyat cəmiyyət həyatını simvolizə edir. Institutun rek-

toru Vərdiyev də ona qoşulur. Bu qoşulmada xarakter meylliliyi də var. Ancaq Vərdiyevin Gəldiyevə güzəşt-ləri və onunla eyni havanı "çalması" onun "dostu"nun xarakterində Zamanın ruhunu görməsi, ictimai sistemin Gəldiyevə arxa durmasını başa düşməsi ilə bağlıdır. Institutun komsomol komitəsi də, ayıq və düşüncəli vətəndaş mövqəli sədr Muxtar da Korim Gəldiyevə təsir edə bilmir. "Bir nəfər Gəldiyevin xəyanətləri, əz qala böyük bir şəhəri iztibrəndirməyə başlayır" (M.C. Cəfərov). Korim Gəldiyev bu "güc"ü haradan alır? Mir Cəlal Korim Gəldiyev fərdi xarakterin ümmümləşdirilmiş obrazı kimi yaratmayıb. Onun simasında siyasi şəxsiyyətin "mənavi dünyası"ni əks etdirir. Korim Gəldiyev çərti-metəforik obrazdır. Zamanın xisləti Korim Gəldiyevin üzərinə köçürülüb.

Zaman insanlara sinfi-zümərvə münasibət tələb edir və Korim Gəldiyev taktəsorrufatçıya düşməni kimi baxır, onu "müzir ünsür" hesab edir.

Zaman "Allahsızlar cəmiyyəti"nin tüğyan etdiyi zamandır. Korim Gəldiyev ölümlə üstündə "Quran" oxumasının, qəbriistanlığa getməyini aleyhinə çıxır.

Zaman milli yaddaşsızlığa kökləmiş. Korim Gəldiyev etnik yaddaşdan, milli tarixi varlıqdan, ənənədən gələnlə bütün insani keyfiyyətlərə "müharibə" elan edir.

Zaman yalan və saxtakarlıq üzərində qurulub. Korim Gəldiyev boğazdan yuxarı səylədiyi partilili, cəzəbçili və hom də vahiməli sözləri başının üstündə bayraq edib, mürdar əməllərinin sipərinə çevirir.

Zaman əməlsizliyə əməl, məsləksizliyə məslək, şə-rə xeyir donu geyindirir. Korim Gəldiyev həmin daşıq cildini dəyişir, zamanın boynuna bədiyi "don"u həvəslə geyir, başqalarını da bu "don"da görmək istəyir.

Zaman onun bədiyi və tikdiyi "don"u geyməyənələrə, geymək istəməyənlərə qoçaq axır. Korim Gəldiyev həm bir vicdan əzəbi çəkəndən belələrinin ayağının altına qazmağa, onları qırx arşın quyunun dibinə salmağa hazırdır.

Zaman Müşfiqləri, Cavidləri, Cavadları repressiya məngənəsində salıb əzər. Korim Gəldiyev də Vahidin, Rübəbonun "açıq kitabı"ni bağlamağa çalışır.

Romanın konfliktli Vahid – Rübəbo çatışığı ilə Korim Gəldiyevin arasındakı ziddiyyətlər əsasında inkişaf edir. Vahid-Rübəbo cütüyləndən milli xarakterdən gələnlə cəmiyyəti cizgilər əks etdirilmişdir. Onların təmiz səvgiləri də, xarakterlərindəki bütövlük də, milli ənənələrə böyük hörmətlə yanaşmaları da, insanlara saf və təmənənsiz münasibətləri də bu ənənədən gəc alır. Tonqündə belə bir fikir səsləndir ki, "...lakin Rübəbo ilə Vahid sərətləri son dərəcə zəif, sönük çıxmışdır" (M.C. Cəfərov). Nə Rübəbo, nə də Vahid "zəif, sönük xarakterlər" deyil, gücsüzdürlər. Bu obrazların yaradılmasında da yazıçının həyat həqiqətinə sədəqəti bütün çıpaqlığı ilə görünürlər. Müəllif onları "şijirdilmiş müsəbt qəhrəman" kimi təqdim etmək fikrindən uzaqdır. Zamanın günü-gündün dəyişən xarakterini Vahidin və Rübəbonun xeyrinə deyil, milli-tarixi varlıqları gələnlə Vahidin və Rübəbonun xarakterində cəmlənən keyfiyyətlər onların yaşıdıqları zamanda təqdim olunur. Buna görə də onlar gedikcə daha ağırlı gücsüzləşir və tragik bir həyat yaşamağa məhkum olurlar. Rübəbo ağır xəstə yatan anasına qulluq etmək istəyir və buna görə bir gün dərsond qalır; dünyasını dəyişən anasının yasını saxlayır, onun ölümlünü faciə kimi qəbul edir və bə tamamilə tobiə olmağa bərabər, insanın insanlığını şörtəndirən bir cəhətdir. Lakin Korim Gəldiyev bu məqəmlərdə onun iki ayağını bir başmağa diroyir, onu nə olur-olsun dərso gəlməyə, iclas gəlməyə təhrək edir. Anasının ölümlünə ağırınmasını Rübəbonun siyasi korluğuna kimi qiymətləndirir, onu cəzalandırmağa çalışır. Rübəbo da, Vahid də Korim Gəldiyevini və ona dəstək verənlərini öli ilə əzəblə, ağırlı bir həyata dəyişir. Korim Gəldiyev böyük məhrumiyyətlərə qayıtlar. Rübəbonun və Vahidin taleyi 30-cu illərdə faciəli tale yaşayan milli xarakterin əqibətini simvollaşdırır. Rübəbonun və Vahidin obrazında və faciəsində müəllif Zamanın koskin tonqündü, İnsana isə humanist münasibətini gərəkləşdirir. Romanın sonunda Korim Gəldiyev işfə olunur, Rübəbo və Vahid öz "haqlar"ını alırlar. Bu səvət ədəbiyyatşünaslığında ənənəvi olaraq qiymətləndirildiyi kimi, ancaq "humanizmin tənənəsi"nin ifadəsinə xidmət etmir. Dəba çəx öz məzmununda yazıçının siyasi sənərdəndən yayınmağ məqsədini gizlədir. Bununla belə, hom də sənətkar romanda Zaman haqqında demək istədiyi bir çox həqiqətlərə simvolik don geyindirir. Romanın sonunda mənavi cəhətdən müflis olmuş Gəldiyev özünü məşəyə verir, nəfəsini dərər və "kəstilmiş qaracağın quru kəftüyü üstündə" oturur və bu zaman onun içindən "bir səs", duyğu keçir: "Bir də gəyərəydiniz!". Bu ifadə 37-ci illərin hadisələrini – repressiya illərindəki faciələri işfərləyir. Bununla bağlı müəllif humanizmini və vətəndaşlıq narahatlığını önə çəkir.